

<https://doi.org/10.59849/2410-5600.2026.1.11>

UOT: 821.222.1

Xatın Cəfərli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 26

e-mail: hatya_5@hotmail.com

SAHİB İBN ƏBBAD “ƏL-İQNA FİL-ARUD VA TƏXRİCİL-QAVAFİ” ƏSƏRİNDƏ MÜŞTƏBİHƏ DAİRƏSİ HAQQINDA

Xülasə

Bu məqalə Sahib ibn Əbbadın “Əl-İqna fil-Ərud va Təxricil-Qavafi” adlı əsərində Müştəbihə dairəsinə daxil olan bəhrlərə - səri, münsərih, xəfif, müzare, müqtəzəb və müctəs - verdiyi izahların sistemli araşdırmasına həsr olunmuşdur. Tədqiqatda hər bir bəhrin əsas qəlibi, əruz və zərb növləri, müxtəlif zihafılar nəticəsində yaranan törəmə təfilələr və onların poetik nümunələrdə tətbiqi geniş şəkildə təsvir edilir.

Məqalədə ilk olaraq səri bəhrinin quruluşu, dörd əsas əruz-zərb modeli, mətviyy, məksuf və mövquf kimi dəyişikliklərin funksiyası şərh olunur. Ardınca münsərih bəhrinin sərbəst və axıcı quruluşu, salim və mətviyy formaları müqayisə edilir. Xəfif bəhrində isə aralı vətədin yüngüllüyü, üç səbəbin ardıcıl gəlməsinin fonetik nəticələri, beş müxtəlif növ və onların poetik nümunələri araşdırılır.

Məqalənin növbəti hissəsində ərəblərdə az işlənmiş müzare bəhri, daha sonra quruluşu münsərihdən “kəsilmə” yolu ilə formalaşmış müqtəzəb bəhri təhlil edilir. Son olaraq müctəs bəhrinin xəfif bəhrinə yaxınlığı, lakin tərtib baxımından fərqlənməsi izah olunur. Hər bir bəhr üzrə müəllif həm Sahib ibn Əbbadın, həm də Xətib Təbrizinin fikirlərini müqayisəli şəkildə təqdim edir.

Araşdırma göstərir ki, Sahib ibn Əbbad Müştəbihə dairəsinin bəhrlərini sistemləşdirərək onların struktur xüsusiyyətlərini, zihafılarını və poetik istifadə qaydalarını ətraflı şəkildə izah etmiş, ərəb əruzunu elminin klassik ənənəsinə mühüm töhfə vermişdir.

***Açar sözlər:** Sahib ibn Əbbad, bəhrlərin quruluşu, dairə, qəlib, poetik ifadə*

Giriş

Müştəbihə dairəsindən danışarkən, qeyd etməliyik ki, yəndə də Xəlil ibn Əhmədə, bütövlükdə ərəb əruzçularına və eyni zamanda Sahib bin Əbbada görə ona səri, münsərih, xəfif, müzare, müqtəzəb və müctəs bəhrləri daxildir. Sahib bin Əbbad da digərləri kimi səri bəhrinin əsli qəlibinin müstəfilün müstəfilün məf'ULAtü-nün iki dəfə münsərih bəhrinin əsli qəlibinin müstəfilün məf'ULAtü müstəfilün-ün iki dəfə xəfif bəhrinin əsli qəlibinin fA'ilAtün müstəfilün fA'ilAtün-ün iki dəfə müzare bəhrinin əsli qəlibinin məfA'İlün fA'ilAtün məfA'İlün-ün iki dəfə müqtəzəb bəhrinin əsli qəlibinin məf'ULAtü müstəfilün müstəfilün-ün iki dəfə müctəs bəhrinin də əsli qəlibinin müstəfilün fA'ilAtün fA'ilatün-ün iki dəfə təkrarından ibarət olduğunu söyləyərək sonra, hər qəlibə aid bir beyt nümunə verir. Daha sonra, alim münsərih bəhrinin səri bəhrinin ikinci müstəfilün-ündən xəfif bəhrinin səri bəhrinin ikinci müstəfilün-ünün təfilün-ündən müzare bəhrinin səri bəhrinin ikinci müstəfilün-ünün 'ilün-ündən müqtəzəb bəhrinin səri bəhrinin məf'ULAtü-nündən müctəs bəhrinin isə səri bəhrinin məf'ULAtü təfiləsinin 'ULAtü-nündən ayrıldığını qeyd edir.

Sahib ibn Əbbad səri bəhri haqqında

Sahib bin Əbbad səri bəhri haqqında yazır: “Əslində müstəf’ilün müstəf’ilün məf’ULAtü-nün iki dəfə təkrarından ibarətdir. Dörd əruz, altı zərbi vardır” [2, s.51]. Xətib Təbrizi isə ilk növbədə bunları söyləyir: “O, sürətlə bölündüyü üçün səri (sürətli) adlandırılmışdır. Belə ki, tələffüz zamanı onun hər bir cüzü yeddi səbəbdən ibarət olur. Çünki birinci aralı vətəd də tələffüz əsnasında səbəb kimi tələffüz olunur və səbəb öz tələffüzünə görə vətəddən daha tez və sürətlidir. Məhz bu mənaya görə də o, səri adlandırılmışdır” [1, s.96]. Sahib bin Əbbada görə səri bəhrinin birinci növünün əruzü mətviyy-məkşuf, zərbi isə mətviyy-mövqufdur. Alim bu zihafı şərh etməyi də unutmur. Belə ki, onun nöqteyi-nəzərinə görə, mətviyy dördüncü sakin hərf, məkşuf isə aralı vətədin hərəkəli hərfinin düşməsidir. Mövquf isə sonu aralı vətədlə bitən əsl təfilənin sonunun sakin edilməsidir. Mətviyy-məkşuf zihafının nəticəsində məf’ULAtü əsl təfiləsindən fA’ilün, mətviyy-mövquf zihafının nəticəsində isə fA’ilAn törəmə təfilələri alınır. Beləliklə, səri bəhrinin birinci növü aşağıdakı şəkildədir:

أزمان سلمى لا يرى مثلها لير

راوون في شام و لا في عراق

(Nə Şam, nə də ki, İraq əhli,

Səlmə kimisini görməmişdir.) [1, s.97]

أزمان سلمى لا يرى مثلها لير

مستفعلن مستفعلن فاعلن

راوون في شام و لا في عراق

مستفعلن مستفعلن فاعلن

Səri bəhrinin ikinci növünün əruz və zərblərinin hər ikisi mətviyy-məkşufdur.

هاج الهوى رسم بذات الغضا

مخلوق مستعجم محول

(Zətl – Ğadadakı bilinməyən, çətin anlaşılan

Və köhnəlmiş iz qəlbi həyəcanlandırdı) [1, s.97]

هاجأهوا رَسْمِيذًا تَلْعَضَا

مستفعلن مستفعلن فاعلن

مخلوقم مستعجم محولو

مستفعلن مستفعلن فاعلن

Səri bəhrinin üçüncü növünün əruzü mətviyy-məkşuf, zərbi isə əsləmdir. Əsləm isə Sahibin fikrincə, əsl təfilənin axırından aralı vətədin atılmasıdır. Belə ki, məf’ULAtü əsl təfiləsindən lAtü atıldıqdan sonra məf’U qalır ki, onu da öz vəznində olan fə’lün törəmə təfiləsi ilə əvəz edirlər.

قالت و لم تقصد ل قيل الخنا

مهلا فقد أبلغت أسماعي

(O heç də pis qadınların niyyətinə düşməyərək dedi:

Ehtiyatlı ol, hər şey mənə məlumdur) [1, s.98]

قَالَتْوَأَمْ تَقْصِدُ لِقَىٰ لِّخَنَا

مستفعلن مستفعلن فاعلن

مَهْلَقَةً أَبْلَعْتَا سَ مَا عِي

مستفعلن مستفعلن فاعلن

Sahib bin Əbbada görə səri bəhrinin dördüncü növünün əruzü məxbul, zərbi isə məxbul-məxşufdur. Bu zihafıardan sonra məf'UIAtü əsli təfiləsindən alınan fə'ilün törəmə təfiləsi məxbul-məxşuf adlanır. Maraqlıdır ki, alim bu növün əruzunu məxbul adlandırsa da, əslində, o da məxbul-məxşufdur. Xətib Təbrizi isə doğru olaraq, bu növün əruz və zərblərinin hər ikisinin məxbul-məxşuf olduğunu söyləyir. Sahib bin Əbbadın əsərində görünür, katib xətası baş vermiş, əruzun adından məxşuf sözü düşmüşdür.

النشر مسك والوجه د نا

نير وأطراف الأكف عَنَّم

(Onların qoxusu miskin qoxusuna, üzləri dinara

Əlləri isə 'anəmə [qırmızı rəngli meyvəyə] oxşayır.) [1, s.98]

أَنْشُرَ مِس كَوَلُوجُوهد نَا

مستفعلن مستفعلن فاعلن

نير ووأطراف الأكف فَعَنَّم

مستفعلن مستفعلن فاعلن

Səri bəhrinin beşinci və altıncı növləri məştur şəklində işlənir. Belə ki, beşinci növün adı məştur-mövqufudur.

يَنْضَحْنَ فِي حَافَاتِهِ بِالْأَبْوَالِ

(Onlar onun böyürlərini sidiyə buladılar) [1, s.99].

يَنْضَحْنَ فِي حَافَاتِهِ بِالْأَبْوَالِ

مستفعلن مستفعلن مفعولان

Altıncı növün adı məştur-məxşufdur.

يَا صَاحِبِي رَحْلِي أَقْلَا عَدْلِي

(Ey mənim iki yol yoldaşım! Mənə az tənə et) [1, s.99]

يَا صَاحِبِي رَحْلِي أَقْلَا عَدْلِي

مستفعلن مستفعلن مفعولان

Səri bəhrinin zihafı qəliblərinə gəldikdə isə bu qəliblər sırasında məxbunlu, mətviyli, məxbullu, xəbnli beytlər işlənir.

Sahib ibn Əbbad Münsərih bəhri haqqında

Sahib bin Əbbad bildirir ki, münsərih bəhri müstəf'ilün məf'UIAtü müstəf'ilün-ün iki dəfə təkrarından ibarətdir. Üç əruzü və üç zərbi vardır. Xətib Təbrizi isə münsərih termininə aşağıdakı kimi izah verir: “Bu bəhr onun zərblərində və müxtəlif növlərində lazımi qaydaların insirah (axıcı və sərbəst) şəkilində gəldiyi üçün münsərih (azad, sərbəst, axıcı) adlandırılmışdır. Ona görə də müstəf'ilün

təfiləsi əruzun zərbi kimi işləndə onun əslində olduğu kimi gəlməsinə heç bir maneəçilik törədilmir, lakin o zərb kimi gələrkən, əsl kök kimi işlənməyərək mətviyy formasına düşür. Bəhrin müxtəlif şəkillərində sərbəst, azad bir şəkildə gəldiyi üçün ona münsərih (azad) adı verilmişdir” [1, s.102]. Beləliklə, Sahib bin Əbbada görə münsərih bəhrinin birinci növünün əruz salim, zərbi isə mətviyydir.

ان ابن زيد لازال مستعملاً

للخير يفشى في مصره العرفا

(İbn Zeyd xeyir işlər görməkdə davam edir

Və bu [xeyir işləri] ölkədə hamıya məlumdur) [1, s.102].

انْبَنَزَ يَ دِلَازَالَ مَسْتَعْمَلَنَّ

مَسْتَفْعَلَن مَفْعُولَات مَسْتَفْعَلَن

لِلْخَيْرِيفِ شَيْفِيْمَصْرٍ هُاعْرَفَا

مَسْتَفْعَلَن مَفْعُولَات مَقْتَعَلَن

Münsərih bəhrinin ikinci növü mənhuk-mövqufdur.

صبرا بني عبد الدار

(Bəni Abdi-d-dər! Səbr eləyin) [1, s.103]

صَبْرًا بُنِي عَبْدِ الدَّارِ

مَسْتَفْعَلَن مَفْعُولَان

Münsərih bəhrinin üçüncü növü mənhuk-məksufdur.

ويل أم سعد سعاداً

(Ummu Sə'din dərdi oğlu Sə'din dərdindən başqa şey deyildir) [1, s.103]

وَيْلُ امِّ سَعْدٍ دَيْسَعَاداً

مَسْتَفْعَلَن مَفْعُولِن

Münsərih bəhrinin zihafli qəlibləri içində məxbunlu, mətviyyli, məxbullu və s. beytlərə təsadüf edilir.

Sahib ibn Əbbad Xəfif bəhri haqqında

Sahib bin Əbbada görə xəfif bəhrinin əsas qəlibi fA'ilAtün müstəf'ilün fA'ilAtün-ün iki dəfə təkrarından ibarətdir. Üç əruz beş zərbi vardır. Xətib Təbrizi xəfif termininə izahat verərkən yazır: “Aralı vətədin axırını hərəkəsi səbəblərin hərəkələri ilə birləşərək yüngülləşdiyi üçün bu bəhr xəfif (yüngül, oynaq, çevik) adlandırılmışdır. Çünki onda tələffüz vaxtı üç səbəb dalbadal gəlir və səbəblər öz tələffüzünə görə vətədlərdən yüngüldürlər” [1, s.106]. Xəfif bəhrinin birinci növünün əruz və zərblərinin hər ikisi salimdir.

خَلَّ أَهْلِي مَا بَيْنَ دَرْنَا فَبَادُو

لِي وَ حَلَّتْ عَلَوِيَّةٌ بِالسَّجَالِ

(Mənim əhlim Durnə və Bədav arasında yerləşən

Sicəl təpəsinin üzərində məskən salmışdır) [1, s.106]

خَلَّاهُ لِي مَا بَيَّنَّدَرْنَا فَبَادَ وَ
فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن
لَا وَ حَلَّلْتُ عَلَوِيَّتِنِ بِسِسْجَالِي
فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن

İkinci növün əruzü salim, zərbi məhzufdur.

ليت شعري هل ثم هل آتيتهم
أو يحولاً من دون ذاك الردى

(Oh, şeirim onlara çatsaydı!

Yoxsa ölüm buna mane olacaqdır?) [1, s.107]

ليت شعري هلثممهلهل آتيتهم
فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن
أو يحولم مندوناكرردا
فاعلاتن مستفعلن فاعلن

Xəfif bəhrinin üçüncü növünün əruz və zərblərinin hər ikisi məhzufdur.

ان قدرنا يوما على عامر
نمتثل منه أوندعه لكم

(Əgər bir gün bacarsaq Amir ilə ya haqq-hesabı çürüdəcəyik,
Ya da onu sizə həvalə edəcəyik) [1, s.107]

انقدرنا يومنوعلا عامر
فاعلاتن مستفعلن فاعلن
نمتثلن هوأوندع هو لكم
فاعلاتن مستفعلن فاعلن

Xəfif bəhrinin dördüncü növünün əruz və zərblərinin hər ikisi məczudur.

ليت شعري ماذا ترى
ام عمرو في أمرنا

(Oh! Kaş biz biləydik ki, əmrin anası

Bizim halımıza necə baxır?) [1, s.108]

ليت شعري ماذا ترا
فاعلاتن مستفعلن
اممعمرن فيأمرنا
فاعلاتن مستفعلن

Sahib bin Əbbadın fikrincə, xəfif bəhrinin beşinci növünün əruzü məczu (salim) zərbi isə məxbun-məqsurdur. Məxbun-məqsur deyərkən, o, bu zihafalara belə izahat verir: “məxbun zihafi

vasitəsilə müstəf'ilün əsli təfiləsi məfA'ilün törəmə təfiləsinə çevrilir. Sonra qəsr zihafı vasitəsilə məfA'ilün-dən nun atılaraq, lam sakın edilir. Yerdə qalan məfA'il fə'Ulün törəmə təfiləsi ilə əvəz edilir.”

كل خطب ان لم تكو

نوا غضبتهم يسير

(Əgər siz qəzəblənməsəniz

Hər dərd-bəla keçib gedər) [1, s.108]

كَلَّخَطْبُيْنَ اللَّمْتُكُو

فَاعِلَاتِنِ مُسْتَقْعِلِنِ

نُو غَضِبْتِمُ يَسِيرِ

فَاعِلَاتِنِ فَعُولِنِ

Xəfif bəhrinin zihafı qəliblərinin arasında məxbunlu, məkfufu, məşkul-müşəəsli və s. beytlərə rast gəlmək olar.

Sahib ibn Əbbad Müzare bəhri haqqında

Sahib bin Əbbad bildirir ki, müzare bəhri əslində məfA'ilün fA'ilAtün məfA'ilün-ün iki dəfə təkrarından ibarətdir. Bir əruzu və bir zərbi vardır. Xətib Təbrizi müzare bəhrindən danışarkən yazır: “*Bu bəhr dördlüklərə bölünməsinə və vətədlərinin əvvəl gəlməsinə görə həzəc bəhrinə oxşadığından müzare (oxşar) adlandırılmışdır. Müzare bəhri ərəblərdə olmamış və bu növdə onlardan məlum bir şey deyilməmişdir. Xəlilə görə onun mövcudluğunu ehtimal edirlər*” [1, s.113].

Müzare bəhrinin ərəblərdə cəmi bir növü vardır ki, bütün əruzçular da bu barədə yekdildirlər. Qeyd edək ki, müzare bəhri poeziyada məczu şəklində işlənir.

دعائي الى سعاد

دواعي هوى سعاد

(O, məni Suad gilə getməyə çağırır.

Mənim dərdim Suadın məhəbbətidir) [1, s.113].

دَعَائِيَّ لِاسْعَادِ

مَفَاعِيلِ فَاعِلَاتِنِ

دَوَاعِيَّ وَاسْعَادِي

مَفَاعِيلِ فَاعِلَاتِنِ

Təbii ki, bütün bəhrlərdə olduğu kimi müzare bəhrinin də zihafı qəlibləri vardır. Lakin biz yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dissertasiyanın həcmi artırmaq üçün zihafı qəliblərdən danışmadığımızı görə, müzare bəhrində və sonrakı digər kiçik bəhrlərdə də zihafı qəliblərdən bəhs etməyəcəyik.

Sahib ibn Əbbad Müqtəzəb bəhri haqqında

Sahib bin Əbbad göstərir ki, müqtəzəb bəhrinin əsas qəlibi məf'Ulatü müstəf'ilün müstəf'ilün-ün iki dəfə təkrarından ibarətdir. Bir əruzu və bir zərbi vardır. Poeziyada məczu şəklində işlənir, əruz və zərblərinin hər ikisi mətviyyədir. Xətib Təbrizi isə müqtəzəb bəhrindən danışarkən aşağıdakıları yazır: “İqtidab sözünün lüğəti mənası qısaltma, kəsilmə olduğu üçün o, müqtəzəb (qısaldılmış, kəsilmiş, improvizə olunmuş) adlandırılmışdır. O həm də budaq mənasını verir. Əruz dairələrində

bundan başqa heç birində bu bəhrə oxşarı yoxdur ki, onu digər bir bəhrədən ayırarkən ikinci bəhrin hissələri öz tələffüz və eyniliyinə görə birincinin hissələrinə oxşasın. Bu dairədə müstəf'ilün məf'UlAtü və müstəf'ilün təfilələrinin iki dəfə təkrarından ibarət olan münəsrəh bəhri gəlir, onun hissələri eynilə müqtəzəb bəhrində də gəlir. Onların arasında olan ixtilaf yalnız tərtib cəhətdəndir. Əgər müstəf'ilün təfiləsini münəsrəh bəhrinin əvvəlindən və başqa bir müstəf'ilün təfiləsini isə axırından atsaq, məf'UlAtü müstəf'ilün qalır və onlar münəsrəhdən kəsilmiş kimi olur. Məhz buna görə də o, müqtəzəb (kəsilmiş) adlanır.” [1, s.116]

أعرضتُ فلاح لها

عارضان كالبردي

(Qız oğlandan üz çevirdi

Onlar buz kimi bir-birinə yapışdılar.)

Xətib Təbrizidə bu beyt bir qədər başqa şəkildədir.

Əqbələd fələha ləhə

'ardiani kəl-bərədi.

(Qız oğlana yaxınlaşdı,

Onlar buz kimi bir-birinə yapışdılar) [1, s.116].

أعرضتُ لآحها

فاعلات مفتعلن

عارضان كالبُردي

فاعلات مفتعلن

Müqtəzəb bəhrinin zihafli qəlibləri sırasında məxbunlu beytə təsadüf etmək olur.

Sahib bin Əbbad Müctəs bəhri haqqında

Sahib bin Əbbada görə müctəs bəhrinin əsas qəlibi müstəf'ilün fA'ilAtün fA'ilAtün-ün iki dəfə təkrarından ibarətdir. Bir əruzu və bir zərbi vardır. Poeziyada məczu şəklində işlənir. Xətib Təbrizi müctəs terminindən bəhs edərkən yazır: “İctisəs sözünün mənası iqtidab (müqtəzəb bəhrinin yarandığı söz) termini kimi “kəsilmiş, kökündən qoparılmış” olduğu üçün bu bəhr müctəs (kəsilmiş) adlandırılmışdır. Bu dairədə fA'ilAtün müstəf'ilün fA'ilAtün-dən ibarət olan xəfif və müstəf'ilün fA'ilAtün fA'ilAtün-dən ibarət olan müctəs gəlir. Müctəsin hissələrinin tələffüzü xəfifin hissələrinin tələffüzünə eynilə müvafiq olur və onlar yalnız tərtib cəhətdən bir-birindən fərqlənirlər. Əgər ona diqqətlə nəzər salsaq, müctəsin xəfifdən kəsilmiş kimi (qoparılmış kimi) olduğunu görürük”. [1, s.118]

البطن منها خميص

والوجه مثل الهلال

(Onun beli incə,

Üzü isə hilala oxşayır) [1, s.118]

ألبطن من هخميص

مستفعلن فاعلاتن

وَالْوَجْهَ مِثْلَ الْهَيْلَالِ

مستفعلن فاعلاتن

Müctəs bəhrinin zihafı qəlibləri sırasında məxbunlu, məkfufu, məşkullu və s. növlərə, beytlərə rast gəlmək olur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Xətib Təbrizi. Kitab əl-kafi fi-l-əruz və-l-qəvafi / -Bakı: "Tural" NPM, - 2005. - 424 s.
2. əs-Sahib bin Əbbad. Əl-İqna fil-arud və təxric əl-qavafi / - Bağdad:- 1960. - 112 s.

Xatun Jafarli

**ABOUT THE CIRCLE OF MUSHTABIHA IN THE WORK OF SAHIB IBN ABBAD
"AL- İQNA FIL ARUD WA TAHRIJIL QAWAFI"**

Summary

This article is devoted to the systematic study of the explanations given by Sahib ibn Abbad in this work "al-Iqna fil Arud wa Tahrijil Qawafi" to the bahrs included in the Mushtabiha circle: sari, munsarih, khafif, muzare, muqtazab and mujtas. The study extensively describes the basic form of each bahr, the types of aruz and zahr, the derivative tafilahs resulting from various zihafs, and their application in poetic examples.

The article first explains the structure of the sari bahri, the four main aruz - zarb models, the function of changes such as matwiyy, makshuf and mawquf. Then, the free and flowing structure of the munsarih bahri, the salim and matwiyy forms are compared. In the khafif bahri, the lightness of the intervening vatad, the phonetic consequences of the sequential occurrence of three causes, the five different types and their poetic examples are examined.

In the next part of the article, the muzare bahri, which was rarely used in the Arabs, is analyzed. Then, the muqtazab bahri, whose structure was formed by, "cutting" from the munsar, is analyzed. Finally, the proximity of the mujtas bahri to the khafif bahri, but its difference in terms of Composition, is explained.

For each bahr, the author presents the opinions of both Sahib ibn Abbad and Khatib Tabrizi in a comparative manner.

The research shows that Sahib ibn Abbad systematized the verses of the Mushtabiha circle, explaining in detail their structural features, zihafs and rules of poetic usage. He made a significant contribution to the classical tradition of Arabic poetry.

Keywords: *Sahib ibn Abbad, structure of the seas, circle, mold, poetic, expression*